

Katarzyna Chmielewska

Az értelmiség és a parasztok.

Antiszemitizmus a soá idején

Ebben a rövid tanulmányban a közösségi emlékezetnek azokra a mechanizmusaira szeretném felhívni a figyelmet, amelyek a múlt képeinek kitörlődéséhez, elmosódásához, szétcsúszásához vagy akár eltűnéséhez vezethetnek. Minthogy ezeknek a kulturális térben zajló jelenségeknek társadalmi súlyuk és jelentőségük van, hiba lenne „természetes” vagy „törvényszerű” változásokként számon tartani őket. Olyan aktív vagy reaktív erők működéséről és hatásáról van szó, amelyek mögött a szimbolikus tőke különbözősége húzódik meg, s amelyek nemcsak a múlt, hanem a jelen terében is eltolódásokat, csúsztatásokat idéznek elő. Ezek az emlékezetgyakorlatok az emlékezetpolitikához kötődnek, amely valójában az emlékezet közös kerete: modellálja a benne zajló emlékezetdiskurzusokat, az emlékezet alanya- it és a megjelenítés módjait.

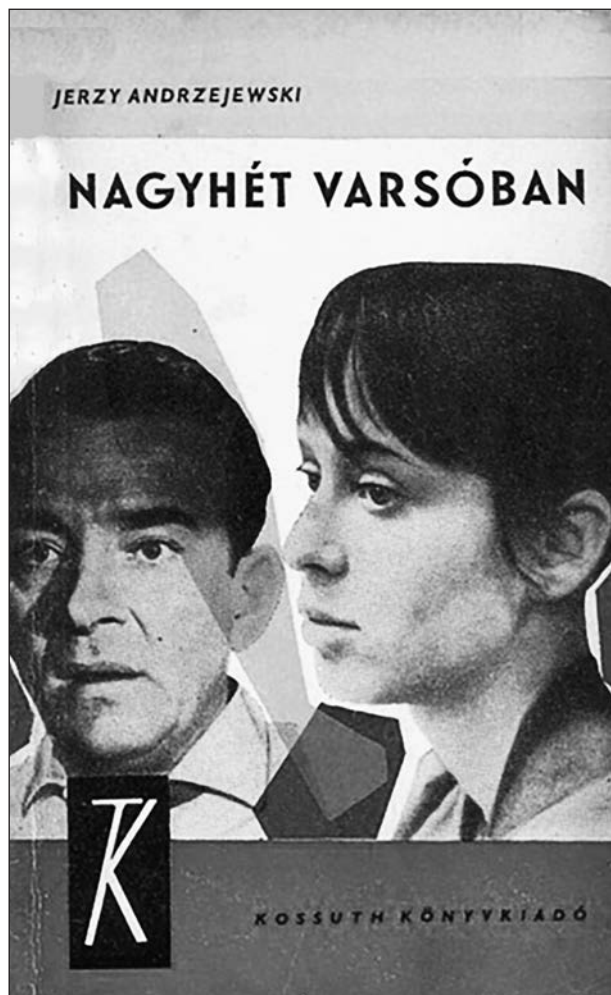
Jelen írásban a kirekesztés különös esetéről lesz szó, amelynek, ezt hangsúlyozni szeretném, semmi köze sincsen a traumához. A szimbolikus tőkéhez van köze, amely bizonyos társadalmi szereplők számára lehetővé teszi, hogy a múlt jelenségeit láthatóvá tegyék (vagy épp ellenkezőleg, ne tegyék). Ez a szimbolikus tőke kilúgozhatja, kitörlheti a múlt jelenségeit, olyan maguktól értetődő látvánnyá változtathatja azokat, amelyek sehogy sem állnak össze kerek egészé. Szeretném vázlatosan jellemezni a lengyel értelmiség diskurzusát a soá ideje alatt, és bemutatni, hogyan vettek részt a parasztok a soában, ez ugyanis részben e diskurzus függvénye. A parasztok által elkövetett bűntettek viszonylag láthatóak, épp emiatt marad azonban láthatatlan az értelmiség, mint ahogyan az is, hogy az értelmiségnek kulcsszerepe volt a soát megelőző antiszemita mintázatok reprodukálásában és a zsidók kirekesztésében. Ez teremtette meg a lehetőségét az eseményekben való tényleges részvételnek.

ELŐJÁTÉK /PRELÚDIUM

Idézzük fel azokat a tényeket, amelyek ugyan nem ismeretlenek, mégis úgy tűnik, nincsenek jelen a

kortárs közösségi tudatban. Lengyelországban 1923-ban magyarországi mintára (1920) és a későbbi romániai (1926) törvénykezéshez hasonló módon kezdeményezték egy, a zsidók tanuláshoz fűződő jogait korlátozó törvény meghozatalát. Ez a folyamat 1937-ben zárult le, amikor a *numerus clausus* elve kötelezővé vált a lengyel felsőoktatásban, bár folyton a *numerus nullus*, vagyis a zsidók teljes kizárását követelték a felsőoktatási intézményekből. A cél nemcsak az volt, hogy megfosszák őket a társadalmi felemelkedés lehetőségétől, vagyis attól, hogy magasabb társadalmi státuszra teheszenek szert, hanem az is, hogy teljesen kizárják őket az értelmiség soraiból.¹ Nem ez az egyedüli, és nem is a legnyilvánvalóbb példája az erősödő antiszemitzmusnak, amely a II. Köztársaságot megalakulásától kezdve mindvégig jellemezte. Az antiszemitzmus mint társadalmi gyakorlat, majd mint állami rangra emelt politika, valamennyi társadalmi csoportra jellemző volt, a parasztokra csakúgy, mint a polgárságra és a földbirtokosokra vagy a klérusra, jószereivel a kultúra, a művészet, az oktatás, a vallás és a gazdasági tevékenység mindennapi kenyere volt. A [Dmowski-féle Nemzeti Demokrata – A ford.]² nacionalista párt modern antiszemitzmusa összefonódott a keresztény egyházak hagyományos antijudaizmusával. Vitathatatlan, hogy a katolikus egyház és a katolikus sajtó különösen fontos szerepet játszott az antiszemitzmus terjesztésében, az antiszemita gondolkodás ébrentartásában, ami így egyfajta társadalmi kapocsként működött, és a legkülönbözőbb társadalmi tevékenységek közös nevezője lett.

Idézzük fel az ismert tényeket: a harmincas évek időszaka a lengyel egyetemeken a gettósodást, a veréseket a zaklatásokat, a kínzásokat, a zsidó diákok és mindazok terrorizálását jelentette, akik ellenálltak a szegregációnak és a kirekesztésnek. A független Lengyelország fiatal értelmisége, tudós- és szakembergárdája eredményesen járult hozzá a zsidó hallgatók létszámának csökkenéséhez. Ezt a helyzetet mutatta be Maria Dąbrowska gyakran idézett 1936-os *Széggyen évről évre* című (antiszemita felhangoktól sem mentes) írása. Az író nő feljegyezte,



hogy az említett gyakorlatok rendszeresek, mindennaposak, utalt széleskörű visszhangjukra, felháborodásának adott hangot a határozott társadalmi ellenállás elmaradása miatt, és az is felháborította, hogy a társadalom, az elit és az egyház bátorítja az erőszakot.³

Ennek a jelenségnek a méreteit és tömeges támogatottságát bizonyítja az az apró tény, hogy az 1936. május 24-i, deklaráltan antiszemita Jasna Góra-i zárandoklaton, amely a zsidó piaci árusok elleni támadások légkörében zajlott, a történeti források szerint a korabeli egyetemi hallgatók 2/5-e vett részt. Ez is mutatja, mekkora támogatottsága volt az antiszemitizmusnak a fiatal értelmiség és a diplomás szakemberek körében.⁴

A háború előtti értelmiség antiszemitizmusáról azonban alig vesz tudomást a mai társadalmi tudat. Persze, tudunk bizonyos tényeket, ezek azonban nem állnak össze kerek egészé. Az értelmiség antiszemitizmusának erősödésével csupán néhány tör-

téneti és kultúrtörténeti munka foglalkozik, és azok is csak a kontextus, a nacionalista párt ideológiájának elemzése során, vagy a zsidóság történetének 1939 előtti időszakát tárgyalva, gyakorta csak a megnyilatkozások elemzése során, vagy a közvetlen erőszak kapcsán utalnak rá. Nem foglalkoznak vele általános társadalmi gyakorlatként, valódi mértékének és a társadalom egésze szempontjából játszott jelentőségének megfelelően. Olyan munkára lenne szükség, amely az egyedi esetek elemzésén vagy a kontextus tárgyalásán túllépve a háború előtti értelmiség antiszemitizmusának komplexebb képét alkotja meg.⁵

A mai recepcióból eltűnik az értelmiség mint társadalmi csoport, csupán a nacionalista párt aktivistái, a gátlástalan fiatalság, az aberrált antiszemiták tűnnek benne fel. Már maga az egyetemi gettósítás is jellemző csúsztatással bukkan fel a kortárs tudatban: néhány professor, közülük is elsősorban Tadeusz Kotarbiński hősies helytálalásáról beszélnek, aki szembeszegült a gettósítással, s akit ezért felfofoztak és megaláztak. Homályban maradt azonban az általános, államilag elrendelt kirekesztés ténye, s az asszimilációellenesség, amely még azok körében is hallatlanul gyakori jelenség volt, akik nem számítottak a nacionalisták szimpatizánsainak. Nagyon is jellemzőek az olyan személyek önéletrajzi és publicisztikai szövegeiben elszórt antiszemita megjegyzések, akiket nem tartottak antiszemitának, s akik maguk sem azonosultak ezzel az ideológiával. Elegendő a gyakran idézett Maria Dąbrowska példájára, Jarosław Iwaszkiewicz naplóira, sőt, Antoni Słonimski néhány tárcájára vagy Julian Tuwim verseire utalni.⁶

Korántsem áll szándékomban bizonyos személyeket antiszemitizmussal vádolni; azt szeretném tudatosítani, mennyire elsőprő erejűek voltak, és mennyire semlegesnek számítottak az antiszemita beszéd- és gondolatmintázatok. Szeretném felhívni a figyelmet az értelmiség körében érvényes társadalmi normára is.

A *numerus clausus*t bevezető értelmiség – amely kizárta soraiból a zsidókat – termelte, reprodukálta és tartotta fenn a kultúra és a társadalmi gyakorlat antiszemita mintázatait, ugyanakkor nem vállalta ennek ódiúmat. Nem akarok retorikus túlzásba esni: nem az egész értelmiségre és nem mindig volt ez jellemző, de az antiszemita erőszak kulturális kódja a harmincas évek végén érvényes, ha nem domináns kulturális minta volt, amelynek megszilárdításában éppen az értelmiségnek volt meghatározó szerepe.

A SOÁ IDŐSZAKA. A HÁBORÚS ÉRTELMISÉG ANTISZEMITIZMUSA

Ewa Koźmińska-Frejlak, Dariusz Libionka, Jan Tomasz Gross és Jan Grabowski⁷ megállapításai arra mutatnak rá, hogy az ellenállás földalatti sajtója nem tartózkodott az antiszemita retorikától, szóképektől és a zsidók nélküli Lengyelország tervezetétől (kivéve az Információs Értesítőt), időnként egyenesen a megszálló hatalmak által terjesztett propagandaújságok stílusában. A soá küszöbén az antiszemitizmus továbbra is érvényes társadalmi kommunikációs kód volt, a lengyel társadalom, benne a lengyel értelmiség identitásának fontos építőeleme (a sajtó esetében az üzenet adója és vevője is nagyrészt az értelmiség). Azonban e csoport tudatának (amely minden bizonnyal ugyanolyan sokrétű volt, mint maga a szóban forgó csoport), a soához fűződő viszonyának és tényleges gyakorlatainak vizsgálata egyetlen általam ismert történeti

vagy kultúrtörténeti munkának sem volt elsődleges kutatási témája.

Ha megnézzük a talán leginkább szíven ütő antiszemita gyakorlatot, amelynek értelmében a gettóból menekülő zsidóktól a tömegközlekedési eszközökön vagy az utcán pénzt követeltek annak fejében, hogy ne adják ki őket a németeknek, a negyvenes évektől egészen napjainkig többnyire a volksdeutsch vagy a primitív, műveletlen paraszt alakját látjuk, a saját kis konfliktusaikat ilyen módon elintéző szomszédoké, vagy a háború előtti bűnözőé, egyszóval a társadalom peremén élő figuráé. A példákat lehet sorolni: *Nagybét* (1995, Andrzej Wajda), *A zongorista* (2002, Roman Polański), az újabbak közül az *Ida* (2013, Piotr Pawlikowski).

Jan Grabowski „*Én ezt a zsidót ismerem*” című könyvében⁸ olyan, osztályok feletti társadalmi gyakorlatként írja le a váltságdíj követelését, amelyet az értelmiség is űzött: „73 váltságdíj követelésével vádolt gyanúsított ad közelebbi információkat származásáról és végzettségéről. Bár néhány tucat



közülük bizonyosan a kriminalizálódott lumpenproletariátusból került ki, mindenféle társadalmi csoport képviselőit megtaláljuk köztük: szakmunkásokat, hivatalnokokat, művészeket, parasztokat, kereskedőket, cukrászokat, négy villamosvezetőt, nyolc középiskolást, sőt még egy »francia nyelvi korrepetitort« is. A zsarolók között a legelőkelőbb bizonyosan az a fiatal gróf volt, akit épp akkor tartóztattak le, amikor megpróbált váltságdíjat kicsikarni két zsidó kereskedőtől.⁹

Arról, hogyan reagáltak a lengyelek a varsói gettó kiürítésére, a *Sajtóügynökség Közleményében* (1942. október 7.) olvashatunk. A szöveg társadalmi hovatarozástól független tömeges rablásról szól be:

„A varsói gettó házainak elnéptelenedését követően rögvest odacsődültek, azok közé a kísérteties falak közé – sakálók tömegei –, hogy ész nélkül lopják a véres, hulláktól bűzlő vagyont. (...) [A rendőrök nyomában] lépked a társadalom salakja, fosztogatva, dúlva, szétlopva, amit csak lehet. (...) Varsó utcáin most kamaszok, sőt, 12–14 éves kölykök ödöngenek, a legkisebb zavar és szégyenkezés nélkül árulva az ellopott tárgyakat. Különösen nyugtalanító az a tény, hogy a nyilvánosság egyáltalán nem is reagál erre a borzalomra. (...) Szégyen, hogy a tulajdon széthordásával nemcsak az együgyűek, az alacsony intelligenciájúak foglalkoznak, hanem ismert személyiségek is, akik számot tartanak az értelmiségi elnevezésre (...). Az egész országból kapunk híreket hasonló esetekről, amelyeket a tisztesség és emberiség széleskörű hiányával jellemezhetünk.”¹⁰

„Ismert személyiségek, akik számot tartanak az értelmiségi elnevezésre”, ez nem más, mint a varsói értelmiség, bár a szöveg írójának nehezebbre esik ezt kimondania.

A fosztogatásban és a zsidók feljelentésében láthatóan az egész társadalom részt vesz, tehát az értelmiség is. A teljes keresztmetszetet adó kép folytonosan eltünezedik, szertefoszlik, marginálissá válik. Elsősorban az értelmiség tűnik el belőle, noha viszonylag könnyedén találunk példákat e csoport érintettségére. Az ún. árja oldalon értelmiségi családnál rejtőző Alina Margolis például az alábbi történetet meséli memoárjában¹¹:

„A professzor felesége egy építész házaspárnál helyezett el Ursynówban. A férfi a háború előtt alighanem Varsó főépítésze is volt, vagy az egyik főépítésze.”¹²

Ügynevezett hazafias család volt, részt vettek a konspirációban, el voltak szánva a halálra. Nem tudták, hogy Alina zsidó, a Lengyel Hadsereg tisztjének árvájaként fogadták be. Maguk közül való-

nak tekintették, családtagként bántak vele, amiben nyilván a nemzeti és az osztálykód játszott szerepet. Margolis tanúja volt annak, hogy az „Úr” megtalált két zsidó kislányt, akik a villa terasza alatt bújtak el, első mérgében a tábornoknéra öntötte ki dühét, aki menedéket nyújtott nekik, majd: „megparancsolta neki, hogy vigye ki a gyerekeket. Kicsik voltak, nagyon piszkosak, fejüket a nyakukba húzták, nem láttam a szemüket. (...) tanácstalanul és kétségbeesetten néztem, ahogy a gyerekek kimentek az Úrral, egyikük balról, másikuk jobbról, erősen fogta a kezüket. Nem jöttek vissza. Egy másik alkalommal, amikor égett a gettó, nagyon éles fényvel világította meg a hold. Jaga azt mondta: látjátok, hogy ég? Mire az Úr: – Kár, hogy nincs ott Tuwim.”¹³

Az általános vélekedéssel ellentétben a soá csak még inkább felerősítette az antiszemita megnyilvánulásokat, s ezt nemcsak a közvetlenül a kielcei pogrom után született írások (Kazimierz Wyka, Mieczysław Jastrun, Julian Przybos)¹⁴ igazolják, hanem a mostaniak, Jan Tomasz Gross, Jan Grabowski, Łukasz Krzyżanowski munkái is.¹⁵ Ezt támasztják alá a Holokauszt Kutatóközpont történet-szeinek munkái is. A soá harmadik szakaszában zajló eseményekben bárki lehetett tettes, függetlenül a képzettségétől, a magas társadalmi státuszától, a társadalmi elkötelezettségétől, de még a bátorság sem volt kizáró ok. Határozottan cáfolhatjuk azt is, hogy a lumpenproletariátus és a peremhelyzet volt az, ami a zsidók elleni fellépésre ösztönzött, ahogyan azt is, hogy emiatt a társadalom megbélyegezte és kiközösítette volna az elkövetőket. Maga Margolis hangsúlyozza, hogy ez a társadalmi beállítottság, várakozásával ellentétben, éppen az elkötelezett értelmiséget jellemezte, amely a „szalonképesség” valamennyi korabeli ismérvének megfelelt: „Valóban ez [ti. az antiszemitizmus – A ford.] volt Zezakék egyetlen defektusa.” A történeti emlékezetben az értelmiség képe mégis kontúrtalan, vagy teljesen elmosódik, mintha csupán egyedi esetekről volna szó.

Azt, hogy az értelmiség a háború alatt és a háború után is antiszemita volt, nem csak a már idézett Kazimierz Wyka hangsúlyozta. Ezt igazolja Jerzy Andrzejewski jól ismert *Nagybét* című elbeszélése is.¹⁶ Ez a mű a lengyel antiszemitizmus teljes panorámáját nyújtja, mind áttetsző, mintegy a társadalmi kontextust reprodukáló, mind pedig aktívabb, agresszív, közvetlenül a zsidók pusztulásához, halálához vezető változatában.

A dráma nagyrészt értelmiségi közegben játszódik. A főhős, Malecki, aki menedéket nyújt régi időkből ismert zsidó barátjának, a háború előtt az egyetemista egyesületek tagja volt, de nem értett

egyét „ezekkel a módszerekkel” (vagyis a veréssel), bár, ahogy ellenfele, Julek találóan mondja, nem is tiltakozott az antiszemita elvek ellen (231.), s a gettófelkelés kitörésének pillanatában sem tesz semmiféle ellenvetést, amikor cinkosa a soát éltetve zsidófaló kijelentésekre ragadhatja magát. A mű középpontjában ott áll a gyermeket váró, abszolút nőies, katolikus Anna, akinek a világméretű tragédia súlya alatt a zsidókról az jut eszébe, hogy istengyilkosok (331.), s azon töpreng, vajon nem éppen ezzel provokálták-e ki sorsukat. Maleckiék a mű egészének háttérén mérsékeltek, megértőnek tűnnek, védelmezik a bujkáló nőt. A szövegben megjelenik az utca hangja – lengyel kommentárok a harcoló és lángoló gettó falai alól –, „klasszul lóg itt”, mondják az ablakkeretbe felakasztott felkelő holttestére pillantva (295.). Andrzejewski ugyan az értelmiségi interpretációnak megfelelően Piotrowskiékát teszi felelőssé a bujkáló Irena Lilien balsorsa miatt – a féltékeny, primitív nőt és a bunkót, aki szexuálisan molesztálja az áldozatokat –, mégis felfedi a háború előtti kirekesztő gyakorlatban gyökerező antiszemita kulturális mintázatot, márpedig az a gyakorlat korántsem volt marginális társadalmi jelenség, nagyon is részt vett benne az értelmiség is. Ennek a tudása azonban az idők során szertefoszlott.

Wajda jóval később, 1995-ben készült filmváltozatában érdekes jelentéseltolódást figyelhetünk meg. A rendező antiszemitizmus nélküli antiszemitákat mutat, nem látni a hagyományos antijudaizmust és a katolikus antiszemitizmust. A filmből az általános háttér eltűnik, Wajda nem mutatja be a társadalmi jelenségeket, az „utca hangja”, „a gettó falai alól felhangzó hangok” kivágása azonban megfosztja a hősokeket társadalmi háttérüktől, s így magatartásuk szigorúan morális, egyéni problémaként jelenik meg.

Az előtérbe az üldözöttek segítségére siető zsidómentő hősök kerülnek. Nem az Irenét a rejtekheletről elűző Piotrowskiék, akik kicsit nevetségesek, kicsit félelmetesek, erőszakra hajlamosak, lélektelenek, banálisak, aljasak és gondolatlanok, akiket nincsen az a teher, amit a morális hősök hordoznak, legfeljebb marginális jelenségként bukkanhatnak fel. A filmben Julek nem lehet kommunista (a regényben az). Wajda a Szürke Seregekbe¹⁷ sorolja őt, nemzeti példaképpé válik. Anna a filmben a szent, aki a soát egyszerre általános és személyes katasztrófaként éli át. A katolicizmus mint a lengyel kultúra és a lengyel identitás horizontja már eleve megtisztít minden bűntől, még mielőtt bármiféle szemrehányás megfogalmazódhatna vele kapcsolatban.¹⁸

Wajda beépít a filmbe egy jelenetet, amely nincsen a regényben: a Szürke Seregek lengyel osztaga bemaszíroz az égő gettóba.¹⁹ Lengyel fiatalok, voltaképpen gyerekek sietnek a gettó segítségére, s ez abszolút öngyilkos, romantikus tett, amely mintegy a lengyelség lényegéből fakad, aminek nem sok köze van a valósághoz. Érdeemes figyelni a kontrasztra Irene és Julek alakja között: a bujkáló nő nevében és érte mennek harcolni. Jellemző jelenet, amely bizonyítja, hogy Wajda filmjében szimbolikus transzfer megy végbe, a passzív elem a zsidókhöz kapcsolódik (Irena és Zamoyski), miközben az aktív és heroikus elem a lengyeleké, noha a *Nagybét* című regény eredetileg éppen a gettóban hősiiesen harcoló zsidókról és a „szegény lengyelekről” szól, akik csak „nézik a gettót”²⁰, s akik Błoński szavainak értelmében a közönytől vészmentesek.²¹

Alapvető változásról van itt szó. Wajda filmje a lengyel lelki nemesség és bátorság példáinak bemutatására összpontosít. A zsidók elrejtéséről vagy kiszolgáltatásáról és a lengyeleknek a soához fűződő viszonyáról szóló történet erkölcsi dilemmákat megfogalmazó elbeszéléssé válik. Eszerint a lengyel értelmiségiek sikeresen feleltek meg az erkölcsi kihívásnak, bár az életükkel fizettek érte (a néző szimbolikusan azonosulhat velük).

A regény és a film viszonya jól mutatja azt a csúsztatást, amely az évek során a társadalmi tudatban bekövetkezett. Az értelmiség mint olyan csoport, amely felelős az antiszemitizmus reprodukálásáért, eltűnik a látótérből, a segítség nem kivételes, hanem normává válik, a lengyel értelmiség és a katolicizmus feloldozása hézagmentesen és folyamatosan történik meg.

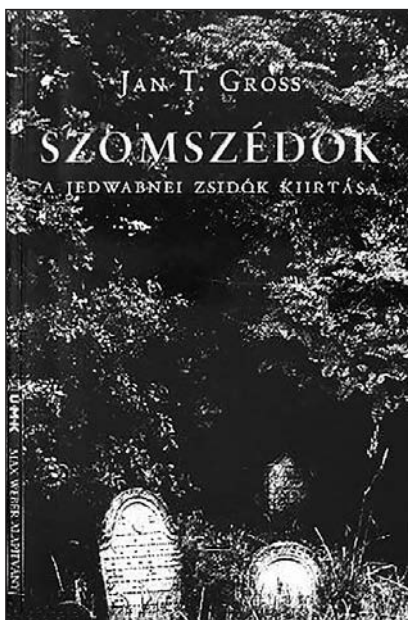
A SOÁ HARMADIK FÁZISA ÉS MAI PÉLDÁK

Rövid esszém következő részében áttérek a legújabb történelem tárgyalására, nevezetesen az utóbbi 15 év történéseire, amelyeket ugyancsak jelentősen rövidítve mutatom be. Agnieszka Arnold *Szomszédok* című, 2001-ben bemutatott filmje és Jan Tomasz Gross azonos című könyve fordulatot hozott a lengyel-zsidó viszony tárgyalásában: arra keresték a választ, mi volt a lengyelek szerepe a soában. Gross további könyvei, a *Félelem* és az (Irena Grudzińska Gross-szal közösen írt) *Aranyat aratni*, Jan Grabowski írásai, a Holokauszt Kutatóközpont és a Zsidó Történelmi Intézet történései és mások munkái vezették be ezt a korábban tabunak számító témát a történettudomány szakmai diskurzusába és a lengyel nyilvánosság diskurzusába.²²

Ez a tudás eljutott végül is a közösségi tudat tágasabb tereibe, a képzőművészetbe, az irodalomba, nyomait látni lehet sok kortárs filmben, többek között az olyan nagy visszhangot kiváltott művekben, mint az *Ida* vagy az *Utóbatás* (*Pokłosie*), de megjelenik az olyan kevésbé ismertekben, mint a *Klezmer*, a *Titok*, vagy épp Sasnalék filmjében, a *Távolból szép a kilátás*-ban. A legtöbb itt említett írás, illetve film 2011–2012 között készült.

Az említett történeti munkákat a nézőpont és a problematika hasonlósága kapcsolja össze: a gyilkolásról, a zsidók feljelentéséről és kifosztásáról szólnak, főleg a gettó megsemmisítésével kezdődő időszakokkal foglalkoznak. Szót ejtenek a bujkálók helyzetéről is, de elsősorban a tettesekre fókuszálnak. Bemutatják a zsidók elleni hajtóvadászatban valamilyen módon érdekelt társadalmi és intézményi hálózatot: a falusi bíróktól, a csendőröktől, az éjjeliőrökön át a tűzoltókig. Leírják azoknak a félelmét, akik elhatározták, hogy segítenek, és feltárják az antiszemita erőszak és büntény társadalmi struktúráját. Az *Aranyat aratni*²³ c. munka szerzői hangsúlyozzák, hogy az egész megszállt Európában „mind az elitek, mind a legszélesebb közönség a lehető legnagyobb meglepéssel fogadta a zsidók kiszorítását a gazdasági életből”.²⁴

A zsidók kifosztása egyáltalán nem kivételes, nem visszaélés, hiszen „társadalmi gyakorlat volt, nem valamiféle marginális jelenség. A korabeli dokumentumok elemzéséből is az derül ki, hogy a zsidó vagyon fosztogatása mögött társadalmi normák húzódtak meg, azok tették lehetővé elterjedését.”²⁵ A zsidókon meggazdagodni hazafias kötelesség volt, tulajdont szerezni Lengyelország számára, minden társadalmi réteg részt vett benne – nemcsak azok a parasztok, akik eltulajdonították a gazdasági felszerelést, a ruhákat, a falusi házakat, a pénzt és az értékeket, hanem azok a városi polgárok is, akik a házakat, lakásokat, gyárakat lopták el, sőt az ebben az ún. „kisajátításban” részt vevő jogászok is. Mégis, valamennyi említett munka, legyen bármilyen alapos, tárgyyszerű, meggyőző és újszerű, kizárólag a parasztokról beszél, kimerítő elemzést nyújtva arról, milyen társadalmi körülmények tették lehetővé falun a zsidók meggyilkolását és kifosztását. Ugyanakkor elgondolkodtató az olyan művek hiánya, amelyek más társadalmi csoportokkal, fő-



ként az értelmiséggel foglalkoznának, amely pedig, ahogy igyekeztem bemutatni, nem kis mértékben volt részvevője és haszonélvezője ennek a folyamatnak, cselekvő módon alakította, készítette elő a kultúra és a gondolkodás kirekesztő, antiszemita mintázatainak kimunkálásával és reprodukálásával.

A korábbiakban említett kortárs filmtermést ezúttal csak vázlatosan mutatom itt be, ami érthetően leegyszerűsítésekhez vezet. Ezek a filmek egytől egyig hihetetlenül bátran szólnak a legyelek soában való részvételéről. Közülük is ki kell emelni Piotr Chrzan *Klezmer* című filmjét (2015), amely mintegy fókuszba gyűjtve mutatja be mindazokat a

kulturális, társadalmi és anyagi motívumokat, amelyek a zsidók kiszolgáltatását és kifosztását kísérték. Azt is megmutatja, milyen erős a kapocs a régi és az új nacionalista párti antiszemitizmus között. Itt is találkozunk azonban egy jellemző csúsztatással: Witus, a paraszt alakjában. Ő az, aki rátalál a félig halott, eszméletlen zsidóra, és a többiekkel együtt úgy dönt, hogy pénzért kiszolgáltatja őt. A film felfedi a paraszti antiszemitizmus valódi arcát, amelyben a pénz és az árulás a norma, a patás ördögként elképzelt zsidó képe pedig az árja gazdaságért folyó küzdelemmel kapcsolódik össze. Ebben két ellentétes megközelítés keveredik: az antiszemitizmus a kultúra része, ugyanakkor nem-kultúra. Sőt, valósággal a kultúra hiánya, primitivizmus, veleszületett kegyetlenség, lelketlenség az oka a zsidókkal szembeni atrocitásoknak. Ez a tendencia még erőteljesebben látszik Anna és Wilhelm Sasnal *Távolról szép a kilátás* (2011) című filmjében, amelynek borzalmas külsejű parasztjai egy sajátos természeti rendben élnek, amelyet a leépülés, illetve a nők, az állatok és öregek elleni folytonos erőszak jellemez. Megnyilatkozásaik a „kurva” szóval kezdődnek, és „baszd meg”-gel végződnek. A parasztok alsóbbrendűségének és kulturátlanságának esszencialista felfogása magyarázza, hogy részt vesznek a soában.

Ebben a megközelítésben nyilván nincs helye a kulturális mintázatok vagy a társadalmi aspektus vizsgálatának. Némi kultúra talán elejét vehette volna a rossznak, csakhogy a parasztok tökéletesen immunisak a kultúrával szemben. Csakhogy a vádlottak padjáról nemcsak a kultúra, hanem az értel-

miség is elillant, még mielőtt bármiféle vád érhetne volna. Kétségtelen, hogy a bujkáló zsidók egy részének, talán többségének életét valóban parasztok oltották ki, és vagyonukat valóban parasztok vették el – de korántsem csak ők. Ez a metonimikus csúsztatás arra szolgál, hogy leossa az antiszemitizmus vádját az értelmiségről, s megkerülje azt a kérdést, milyen szerepet játszott a soában. Az értelmiség nem *pro domo sua* nyilatkozik, hanem a parasztokról beszél, akiket a szimbolikus tőkék különbözősége miatt könnyedén meg lehet tenni kizárólagos bűnösöknek.

Az antiszemitizmus miatt egészében a parasztokat vádolni, a kirekesztő és faji gyűlölködést szító értelmiség képét kitörölni a tudatból téves állítás, valójában alibi, ami azt sugallja, hogy az antiszemitizmus nem más, mint sötétség, bunkóság, a kultúra hiányára vagy alacsony fokára vezethető vissza, és semmi esetre sem tekinthetjük tartós kulturális mintázatnak. Az antiszemitizmus nem bennünket, kultúreembereket érint, ők az antiszemíták, az utálatosak, a faragatlanok, akikhez nekünk semmi közünk. Az utóbbi évtized története azt mutatja, hogy a lengyel embert ugyan már felelőssé tehetjük a soáért, a lengyel értelmiségit azonban a jelek szerint még nem. Ideje ezen változtatni.

Balogh Magdolna fordítása

JEGYZETEK

- ¹ Ennek kiterjesztéseként a különböző foglalkozási csoportokból is kizárták a zsidókat, „keresztény” szakszervezetek jöttek létre, stb.
- ² A 19. sz. végén, Roman Dmowski (1864–1939), a lengyel nacionalizmus fő ideológusának eszmei inspirációjára, illetve vezetésével alakult párt Lengyelország 1939-es összeomlásáig működött. Etnikai alapú nacionalizmus mellett a kezdetektől antiszemitizmus jellemezte. A zsidóság mint idegen elem a lengyel nemzetet veszélyeztető belső ellenség, ezért korlátozni kell jogait, illetve el kell távolítani az országból.
- ³ „A tanévkezdet Lengyelország összes egyetemi városában minden évben zsidóellenes atrocitásokhoz vezet, s ezek már nemcsak a civilizációt veszélyeztetik, hanem a legegyszerűbb emberi és állampolgári érzéseket is kikezdi. [...] „az ösztönösséget”, amely abban áll, hogy fegyvertelen embereket követnek, üldöznek, vernek és csonkítanak meg, tönkreteszik a magán- és köztulajdont, még meg lehetne magyarázni, sajnálkozva a tiltakozók kulturálatlanságán. Azt azonban már semmi sem igazolhatja, és semmilyen körülmény nem mentheti, amikor egyetemisták teszik ezt, a szellemi elit, a minden bizonnyal kulturált fiatalság. [...] Vétkes a klérus, amely szenvedélyesen foglalkozik... Spanyolországgal, de soha nem használta befolyását arra, hogy elítélje az erőszakot és a fizikai bántalmazást, amelyet pedig éppen a katolicizmus és a Kereszt jelszavával folytatnak. [...] Vétkes a sajtó, amely perfid módon úgy tesz, mintha sajnálkozna, valójában azonban

dicséri a legvadabb önkényt, és elfogultan, olykor hazug módon tárlja az egyetemisták akcióit. [...] És mit mondhatnánk Lengyelország professzori karáról, amelynek éppen egy ilyen pillanatban kellene egy emberként kiállnia Wolfke professzor mellett, és kifejezésre juttatni véleményét a tudomány meggyalázása miatt.”

M. Dąbrowska, *Doroczny wstyd, /Szégyen évről évre/ „Dziennik Popularny” 14 listopada 1956 r. w: Polska lewica społeczna wobec oświaty w latach 1919-1959. Wybór materiałów, /A lengyel baloldal és az oktatásügy 1919-1959. Válogatás /, Warszawa 1960.*

- ⁴ M. Domagalska, *Antysemityzm dla inteligencji?: kwestia żydowska w publicystyce Adolfa Nowaczyńskiego na łamach „Myśli Narodowej” (1921-1934) i „Prosto z mostu” (1955-1959), /Antiszemitizmus az értelmiség számára?: a zsidókérdés Adolf Nowaczyński publicisztikájában a „Nemzeti Gondolat” és a „Egyenesen a hídról” lapjain/, Warszawa 2004, s. 35–36.*
- ⁵ Külön elismerést érdemelnek azok a munkák, amelyek ezt az irányzatot mutatják be részletesen: Sz. Rudnicki, *Obóz – narodowo – radykalny. Geneza i działalność*, Warszawa 1985, /A Nemzeti Radikális Tábor kialakulása és tevékenysége/, Uő, *ONR – Falanga czyli antysemityzm totalny*, /A Nemzeti Radikális Tábor Falanga frakciója avagy a totális antiszemitizmus/ in: *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce* 1991, nr 3; J. Żyndul, *Cele akcji antyżydowskiej w Polsce w. l 1955–57*, /A zsidóellenes akciók célja Lengyelországban 1935-1937 között/, in: *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce* 1992, nr 1; E. Janicka, *Festung Warschau. Raport z oblężonego miasta*, /Festung Warschau. Jelentés az ostromlott városból/, Warszawa 2012.
- ⁶ Azért említtem Slonimskit és Tuwimot, hogy megmutathassam, az antiszemita pakett magának az asszimilációnak, a lengyelesítésnek is része volt, hozzátartozott a többségi kultúrához csatlakozás folyamatához, és még azok között sem volt ritka, akik maguk is az antiszemita elnyomás alanyai voltak. Itt most A. Slonimski szövegére utalok *A zsidók sértődékenységről, / O drażliwości żydów*, in: *Wiadomości Literackie*, nr 35 (35), 1924, str. 3. J. Tuwim, *Bank*, in: Uő, *Jarmark rymów*, [Rímek vására], Warszawa 2008.
- ⁷ E. Koźmińska – Frejlik, *Prasa*, [Sajtó], in: *Literatura polska wobec Zagłady. 1959–1968*, Warszawa 2016, /A lengyel irodalom és a Soá], 268–303; D. Libionka, *ZWZ AK i Delegatura Rządu wobec eksterminacji polskich Żydów*, /A Fegyveres harci Szövetség és az emigráns kormány a lengyel zsidók kitelepítése tárgyában/ in: *Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945. Studia i materiały*, [Lengyelek és zsidók a német megszállás ideje alatt, 1939–1945, Tanulmányok és közlemények], Warszawa 2006, 15–2008 P. Szapiro, *Wojna niemiecko – żydowska*, /A német-zsidó háború/, Warszawa 1989; J. T. Gross, *Upiorna Dekada. Trzy eseje o stereotypach na temat Żydów, Polaków, Niemców i Komunistów, 1959–1949*, [Kisérteties évtized. Három esszé a zsidókkal, lengyelekkel, németekkel és a kommunistákkal kapcsolatos sztereotípiák tárgykörében], Kraków 2001.
- ⁸ J. Grabowski, *„Ja tego żyda znam”! Szantażowanie Żydów w Warszawie 1939–1943*, [Én ezt a zsidót ismerem! Zsidók feljelentése Varsóban, 1939–1943], Warszawa 2004. Grabowski a Varsóban működő német bíróságok ítéletei alapján vizsgálta a váltságdíj követelését. Az elkövetők elenyésző hányadát állították német bíróság elé: ha gestapósnak adták ki magukat, vagy ha tévesen vádoltak meg lengyeleket, vagy korrumpálták a német hivatalnokokat (elterjedt gyakorlat volt), illetve (a megszállás kezdetén), ha maguk a zsidók jelentették a rendőrségen a zsarolást.
- ⁹ J. Grabowski, Uo. 45–46.

- Megjegyzendő, hogy a váltságdíj követelését sem a földalatti állam, sem a társadalom nem ítélte el határozottan. Vö. a földalatti állam etikai kódexe–Büntetések c. fejezet. vö. J. Grabowski idézett műve, „*Ja tego żyda znam!*” *Szantażowanie Żydów w Warszawie 1939–1945*, [Én ezt a zsidót ismerem! Zsidók feljelentése Varsóban, 1939–1943], Warszawa 2004. Jellemző volt az is, hogy elhallgatták, ha segítették a zsidókat. vö. J. T. Gross: *Sqwieździ, Złote źniwa* [Szomszédok, Aranyat aratni].¹⁰ [Bez autora] Komunikat Agencji Prasowej, numer z 7 października 1942. /Szerző megnevezése nélkül/ A Sajtótügynökség Közleménye, 1942. október 7-i szám
- ¹¹ A. Margolis-Edelman, *Tego, co mówili, nie powtórzę...*, [Amit mondtak, nem ismétlem el...] Wrocław 1999.
- ¹² Uo. 88.
- ¹³ Uo. 90.
- ¹⁴ Ezek a szövegek megtalálhatók Adam Michnik antológiájában: *Przeciw antysemityzmowi [Az antiszemitizmus ellen]* Warszawa 2010, 2. köt. Főleg az alábbiakra gondolok: M. Jastrun, *Potęga ciemnoty*, [A sötétség hatalma], uo. 2–9, Z. Libera, *Antysemityzm*, [Antiszemitizmus], uo. 9–16, J. Andrzejewski, *Zagadnienie polskiego antysemityzmu [A lengyel antiszemitizmus kérdése]*, valamint K. Wyka, *Potęga ciemnoty potwierdzone*, [A sötétség hatalma beigazolódott] 30–33; J. Przyboś, *Hanba antysemityzmu*, [Az antiszemitizmus szégyene], uo. 225–228.
- ¹⁵ Ł. Krzyżanowski, *Dom, którego nie było. Powroty ocalonych do powojennego miasta, [A ház, amely nem volt. Megmenekültek visszatérése a háború utáni városba]*, Wołowiec 2016.
- A könyv a háború után Radomba visszatérő zsidókról szól. Leírja a tömeges kisajátításokat, a gyilkosságokat, amelyeket senki nem büntetett, a Honi Hadsereg maradvány osztagainak parancsnokaitól származó felhívásokat, amelyek a zsidókat emigrálásra szólították fel, szomszédjaikat pedig arra, hogy rekeszék ki őket. Az általános antiszemitizmust nemcsak az alacsony társadalmi rétegek körében, hanem a magasabb társadalmi csoportok körében is, illetve mind a régi, mind az új állam szerveinek tényleges tevékenységét, hogy csak a miliciára utaljunk.
- ¹⁶ J. Andrzejewski, *Wielki tydzień*, [Nagyhét] in: Uő: *Nibyga i inne opowiadania [Ligetféle és más elbeszélések]* Warszawa 1967. Valamennyi idézet ebből a kiadásból való.
- ¹⁷ A Szürke Seregek a lengyel cserkészszövetség konspirációs fedőneve volt a megszállás alatt Lengyelországban. Különböző korosztályokhoz tartozó, 12 évesnél idősebb gyerekek és fiatalok tartoztak a csapataikhoz, amelyek tevékeny részt vállaltak az ellenállásban, pl. tábori postaszolgálatot, egész-

- ségügyi szolgálatot teljesítettek, röplapokat hordtak szét. Az idősebbek katonai kiképzést is kaptak, és a Honi Hadsereg soraiban részt vettek a fegyveres harcokban. (A ford. megj.)
- ¹⁸ Anna, vagyis az „igazi katolikus nő” alakja eredményesen lehetetleníti el, hogy feltegyük a kérdést, hogyan is fest történetileg a katolicizmus és az antiszemitizmus viszonya. De Błoński szövegében is ezt a stratégiát láthatjuk: „nem voltunk eléggé katolikusok” – mondja, és az az előítélet nála is felbukkan, hogy a katolicizmusnak kellene megszabadulnia, mint valami ballaszttól, mintegy kigyógyulnia az antiszemitizmusból. Ami történetileg nézve nem tűnik megalapozottnak. J. Błoński, *Biedni Polacy patrzą na getto*, [Szegény lengyelek a gettót nézik], in: *Przeciw antysemityzmowi*, [Az antiszemitizmus ellen], i. m. 2. köt., 1076–1091.
- ¹⁹ Az osztag néhány tucatnyi tagot számlál, voltaképpen gyerekekből áll: a „*Czatornával*” [Wajda filmjével – A ford.] és a varsói felkeléssel kapcsolatos asszociációk önkéntelenül is felmerülnek. A gettóba történő behatolás jelenetei közé bevágva a feszülten cigarettát sodró Irena képe, aki az ágyban rágyújt. Épp a rágyújtás pillanatában hallani a sortűz hangját. A két cselekményszál párhuzama csak még jobban kiemeli a kontrasztot, a passzív Irenával szemben ott vannak a cselekvő ifjak, akik a reménytelen küzdelemre indulnak, hogy feláldozzák az életüket.
- ²⁰ Utalás Cz. Miłosz ismert, 1945-ben megjelent versére: „*Szegény keresztény a gettót nézi*” In: Cz. Miłosz: *Múzium palotája*. Európa, Budapest, 1986. ford. Bojtár Endre. Cz. Miłosz fogalmazza meg ebben a versében, hogy a keresztények a közönyűkkel vétkeztek, ezt a gondolatot fejt ki Jan Błoński a lengyelekre vonatkoztatva.
- ²¹ J. Błoński, Uo. 1086.
- ²² *Zarys krajobrazu. Wieś polska wobec zagłady Żydów 1942–1945*, [A tájkép rajza. A lengyel falu a soá idején, 1942–1945/], szerk. B. Engelking, J. Grabowski, bev. K. Persak, Warszawa 2011; B. Engelking, *Jest taki piękny słoneczny dzień...*, *Losy Żydów szukających ratunku na wsi polskiej 1942–1945*, [Olyan szép napsütéses nap van... A lengyel faluban menedéket kereső zsidó sorsa 1942–1945], Warszawa 2011; J. Grabowski, *Judenjagd. Polowanie na Żydów 1942–1945. Studium dziejów pewnego powiatu*, [Judenjagd. Vadászat zsidókra 1942–1945. Egy bizonyos járás története], Warszawa 2011.
- ²³ I. Grudzińska Gross, Jan Gross, *Złote źniwa*, [Aranyat aratni], Kraków 2011.
- ²⁴ Uo. 37.
- ²⁵ Uo. 131.

Kántor Zsolt Siloám tava

Olykor új önmagukká változnak át régi elvek.
Minél igazságosabb volt az én annál bűnösebb lett.
Mert a hivatkozást, az érdeket tolta be az ész.
Új álarcát mutatta meg az őszinteség -

Lám, az eufónia egy csipkés makáma.
Lehet, hogy Eufónia kedvese a szó holdján.
S betöltekezik a jókedv a lajtorján.
Majd az ágy kezd álmodni mint szoba lelke.

A történelem habarcsba van keverve
Brüsszeli bort iszik, és norvég halat zabál.
De a kölnije kínai, a zoknija román.
Csak az ihlete magyar, mint öblös merőkanál.

S a morált, mint egy kontextus nélküli verset.
Megtűveli, mint újraálmódott kertet.